

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 330.354:631.147

Природокористування сільських територій: системний підхід до пошуку збалансованості

Зіновчук Н.В.

доктор економічних наук, професор,
Інститут агроекології і природокористування
Національної академії аграрних наук України

Доведено необхідність дослідження сільських територій як системних утворень. Ідентифіковано елементи, підсистеми та взаємозв'язки системи «сільська територія». Здійснено аналіз зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливатимуть на збалансований розвиток сільських територій. Обґрунтовано роль економічної поведінки та екологічних потреб людей у трансформаційних змінах сільських територій.

Ключові слова: природокористування, сільські території, системний підхід, взаємозв'язки і вектори розвитку системи, збалансований розвиток.

Zinovchuk N.V. ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ: СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ПОИСКУ СБАЛАНСИРОВАННОСТИ

Доказана необхідність дослідження сільських територій як системних образований. Ідентифіковані елементи, підсистеми та взаємозв'язки системи «сільська територія». Проведен аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів, впливаючих на сбалансоване розвиток сільських територій. Обоснована роль економічного поведінки та екологічних потреб людей в трансформаційних змінах сільських територій.

Ключевые слова: природопользование, сельские территории, системный подход, взаимосвязи и векторы развития системы, сбалансированное развитие.

Zinovchuk N.V. RURAL TERRITORIES NATURAL RESOURCES USE: THE SYSTEM APPROACH TO SEARCHING THE BALANCE

The necessity to study rural territories as system formations is proved. Elements, subsystems, and interrelations in a 'rural territory' system are defined. External and internal factors, which will influence on sustainable development of rural territories, are analyzed. The role of economic activities and environmental needs of people in time transformations take place on rural territories is stipulated.

Keywords: natural resources use, rural territories, system approach, interrelations and vectors of a system's development, sustainable development.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Досить довгий період сільські території асоціювалися із сільським господарством та притаманним йому організаційно-правовими формами (фермерськими та особистими селянськими господарствами, агропідприємствами). Соціальний занепад сільських територій, зумовлений земельною реформою та особливостями функціонування агрохолдингів, привернув увагу економістів-аграрників, соціологів та став предметом політичних дебатів. Адміністративні реформи, пов'язані з укрупненням органів самоврядування, висвітили низку проблем інституційного характеру. Водночас постійний негативний екологічний вплив на довкілля, що продукують суб'єкти

господарування у сільській місцевості, викликає суспільне занепокоєння. Нині сільські території можна розглядати як джерело економічних, соціальних, екологічних та політичних проблем, що мають системний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, що займалися проблемами соціальної сфери та розвитком сільських територій, варто відзначити О. Бородіну, Е. Лібанову, І. Прокопу, В. Юрчишину та ін. Інституційні аспекти сільського розвитку досліджували Ю. Губені, Т. Лозинська. Проблемам аграрного природокористування присвячено наукові дослідження Л. Грановської, Д. Добряка, Л. Купянець, Є. Мішеніна, О. Попової, А. Третяка, О. Шкуратова та ін.

Однак дотепер існує потреба в системному дослідженні сільських територій, яке б дало змогу виявити генезис утворення проблем природокористування та шляхи їх комплексного вирішення для досягнення певної збалансованості.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є розроблення методології аналізу природокористування на сільських територіях за допомогою системного підходу. Об'єктом дослідження виступають процеси природокористування на сільських територіях. Відповідно до поставленої мети, виникає необхідність вирішення певних методологічних завдань, а саме: ідентифікації сільських територій як системи; виділення елементів такої системи; встановлення взаємозв'язків між цими елементами; ідентифікація внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на процеси природокористування на сільських територіях; моделювання різних сценаріїв розвитку цих процесів; розроблення механізмів імплементації обраної стратегії розвитку процесів природокористування. У процесі дослідження використовувалися методи: абстрактно-логічний, метод елементарно-теоретичного аналізу і синтезу, метод системного аналізу. Методологічні положення обґрунтовано на засадах концепцій збалансованого розвитку, екологічних потреб та теорії інституціональної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на те, що системою є комплекс елементів, які знаходяться у взаємозв'язку (Л. Берталанфі), або множина об'єктів разом із відносинами між об'єктами та їх атрибутами (А. Холл, Р. Фейджин) або сукупність елементів, організованих таким чином, що зміна, виключення або введення нового елемента закономірно відбивається на решті елементів (В. Топоров), логічно стверджувати, що будь-яка система, по-перше, є цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів, по-друге, має певну структуру; по-третє, взаємодіє із зовнішнім середовищем; по-четверте, має характеристики, що можуть змінюватися під певним впливом. Розуміння суті системи дає змогу методологічно коректно сформулювати теоретичне підґрунтя для визначення поняття «сільські території» та її ідентифікації як системи.

Слід зауважити, що В. Юрчишиним, В. Прушківським та В. Колесниковим досить переконливо доведено необхідність трактування «сільських територій» як системи [1; 2, с. 4–7]. Варто лише навести додаткові

аргументи. Сільська територія є складною і багатофункціональною природною, соціально-економічною й виробничо-господарською структурою, що характеризується сукупністю властивих кожній із них особливостей [2, с. 7]. Отже, можна стверджувати, що сільська територія як система природно розкладається на підсистеми (соціальну, економічну, екологічну). Ці підсистеми з'єднані і функціонують як єдине ціле. Взаємозв'язок між цими підсистемами є функціональним і його можна описати математично. Сама система «сільська територія» є підсистемою системи вищого порядку – території району. Означена система – сільська територія – відповідає також необхідній і достатній умові сумісного розгляду систем узагалі, яка вимагає, щоб «принципово конкретні середовища кожної системи належали одній і тій же глобальній сукупності» [3, с. 345]. Соціальна, економічна, екологічна підсистеми сільських територій належать до відповідних систем усієї країни.

Виділення елементів є одним із методичних прийомів у дослідженні систем. У сучасній економічній літературі є достатньо багато різних підходів до виокремлення елементів (об'єктів) у системі «сільська територія» та їх групування. Зокрема, у складі сільських територій виділяють: сільську громаду (общину); сільське поселення як соціально-побутовий та виробничий осередок, адміністративний і соціально-культурно-побутовий центр; органи місцевого самоврядування та інші громадські організації (структури); соціальну і виробничу інфраструктуру; сільськогосподарські угіддя, на яких здійснюється виробництво продукції рослинницьких, включаючи багаторічні насадження, галузей; тваринницькі та інші виробничі приміщення; зрошувальні, осушувальні та інші споруди; природоохоронні (екологозабезпечуючі) та інші лісові насадження; заготівельні, переробні та інші підприємства та організації; сільськогосподарські підприємства різних форм власності та інші виробничі, управлінські, господарюючі структури незалежно від форм власності [4, с. 7–8]. Зазначені елементи досить легко можна скомпонувати в три блоки: економічний, соціальний та екологічний, а також, навпаки, кожний елемент представити більш деталізовано.

Для досягнення мети даного дослідження, на нашу думку, важливо більш детально представити екологічний блок, тому у складі сільських територій доцільно виділити: земельні, водні, лісові, атмосферні ресурси, корисні копалини, дикі та сільськогосподарські види

тварин та рослин, мікроорганізми, генетичні ресурси, сонячну енергію, ландшафтний та рекреаційний потенціал. Слід акцентувати на тому, що природокористування виступає як функціональний зв'язок не тільки між елементами екологічного блоку, а й між елементами економічного та соціального блоків. Використання природних ресурсів та елементів довкілля забезпечує існування людей, їх життєдіяльність, соціальний розвиток та матеріальний добробут.

Характеристику взаємозв'язків між елементами системи можна надавати, описуючи кожний зв'язок як динамічний процес, що охоплює певний часовий лаг, або як функціональний зріс (стан) на певну точку часу. Слід зазначити, що в Україні процеси використання природних ресурсів у складі сільських територій не відслідковуються. Визначити динаміку цих процесів та стан виснаження тих чи інших ресурсів, що містяться в екологічному блоці у складі системи «сільські території», за допомогою офіційних статистичних джерел неможливо. Відсутність прозорої та відкритої для суспільства інформації щодо природокористування на сільських територіях є однією з перешкод їх розвитку та збалансованості.

Обов'язковою процедурою у дослідженні систем є ідентифікація зовнішніх та внутрішніх чинників, що можуть здійснювати вплив на функціонування елементів або самої системи, та визначення векторів дії таких чинників. До зовнішніх чинників можна віднести:

- законодавчі акти, які регулюють взаємовідносини між органами самоврядування, державною владою, суб'єктами господарювання, особистими селянськими господарствами, зокрема у сфері природокористування;
- законодавчо усталений та неформальний розподіл прав власності на природні ресурси, що знаходяться на сільській території;
- економіко-фінансові державні регулятори, що впливають на економічні та соціальні явища, які відбуваються на сільській території.

Внутрішніми чинниками, насамперед, є: взаємовідносини, що формують між членами територіальних громад, представниками органів самоврядування, власниками та орендарями земельних та водних ресурсів, постійними та тимчасовими лісокористувачами; рівень екологічної культури та знань мешканців сільських територій; їх традиції та звички; рівень їх індивідуальної та колективної свідомості.

Вплив на систему як зовнішніх, так і внутрішніх чинників різних видів засновано на дії двох ефектів: петлі позитивного зворотного зв'язку і кумулятивного ефекту. Петля зворотного зв'язку уможливорює за далеких від рівноваги станів посилення дуже слабких збурень до гігантських, що руйнують сформовану структуру системи. Кумулятивний ефект полягає у тому, що незначна причина викликає ланцюг наслідків, кожний з яких стає більш істотним [5, с. 43–44]. Розуміючи особливості впливу флуктуацій (змін) на процеси розвитку самоорганізуючих систем, можна виявити ті збурення, які зможуть вплинути на розвиток системи в необхідному напрямі. Оскільки бажаними є зміни не тільки в екологічних системах, а й насамперед в економічних і соціальних, то важливо визначитися з тими чинниками, які найбільш імовірно зумовлять необхідні трансформації.

Слід зазначити, що чинники, які можуть викликати певні збурення і призвести до змін (як позитивних, так і негативних), отримали назву «активних», тому одним із методологічних завдань під час дослідження систем є пошук та розроблення сценарію розвитку подій унаслідок дії таких чинників. Зрозуміло, що відбір тих чи інших чинників, ґрунтується на: визначенні стратегічної мети розвитку системи; розробленні завдань, що відповідають поставленій меті та реалізація яких допоможе її досягненню; обґрунтуванні заходів, що сприятимуть виконанню завдань.

На нашу думку, найбільш активним внутрішнім чинником, що має позитивний вектор дії, є усвідомлена і цілеспрямована поведінка людини. Низький рівень екологічних та інших знань, неусвідомлення екологічних наслідків від функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва, відсутність мотивації бути господарем на своїй землі є саме тими активними чинниками, що мали негативний вектор дії й зумовили певною мірою занепад сільських територій або дисбаланс у їх розвитку.

Відомо, що економічна поведінка людей залежить від їхніх потреб: фізіологічних, матеріальних, соціальних, екологічних тощо. Екологічну інформацію можна віднести до особливого виду екологічних потреб, які, по своїй суті, є квазіпотребами (похідними від звичайних потреб) і задовольняються лише тоді, коли задоволені фізіологічні та матеріальні потреби. Хоча екологічна інформація, а саме інформація щодо оточуючого людину природного середовища, зокрема екологічного

стану земельних ресурсів, на яких виробляються сільськогосподарські продукція, є надзвичайно важливою для підтримки здоров'я людини, а отже, й продукування її майбутніх фізіологічних та матеріальних потреб. Можна зробити висновок, що потреба людини в екологічній інформації (як і в інших екологічних потребах) є просто неусвідомленою.

Науковці стверджують, що в основі зовнішніх регуляторів економічної поведінки знаходяться різні системи норм і правил, які є важливим інструментом суспільного впливу на індивіда. Тобто потреба є суб'єктивним фактором, а зовнішнє середовище – об'єктивним фактором виникнення установки, яка є справжнім базисом поведінкових актів, на основі яких відбуваються ті чи інші дії суб'єктів в економічній системі [6, с. 8–9]. Цілком логічним є такий висновок: зміна установок зумовить економічну поведінку людини. Однак постають питання: в якій спосіб і хто саме має змінювати установки людини; які установки мають змінюватися – соціальні чи економічні; наскільки доцільним є формування нового типу установок – екологічних; трансформація установок має здійснюватися через механізми державного регулювання чи ринкових інструментів.

На нашу думку, екологічні потреби відіграватимуть активну роль у формуванні цілей розвитку сільських територій, що, своєю чергою, має сприяти функціональним змінам в екологічних, економічних та соціальних підсистемах. Проте дана теоретична конструкція не розкриває механізм такої трансформації, не дає уявлення про алгоритм здійснення відповідних змін. Зрозумілим стає, що повинно існувати певне системне утворення, одна з властивостей якого полягатиме у перетворенні екологічної, економічної та соціальної підсистем. Окрім того, наявні екологічні

потреби ще не забезпечують очікуваного трансформуючого ефекту. Це не означає, що активний елемент самоорганізуючої системи, якою є сільська територія, визначено неправильно. Нереагування екологічної, економічної та соціальної систем на екологічні потреби пояснюється лише особливостями поведінки внутрішніх елементів самоорганізуючих систем. Відомо, що внутрішній елемент, який є активним, тобто ініціатором руху, зможе проявити ініціативу тільки, якщо зовнішнє дасть йому змогу проявити спрямований ефект, якщо зовнішньому притаманні рецепторні властивості відносно цього елемента. Якщо зовнішнє не має таких властивостей, то активний елемент не відбудеться як ініціатор [3, с. 312]. Отже, екологічні потреби як активний внутрішній елемент сприятимуть розвитку сільських територій, якщо названі системи будуть готові до такої ролі екологічних потреб. В іншому разі очікувані зміни не відбудуться, тому необхідна певна сукупність елементів, за допомогою яких «зовнішнє» формувалося б так, щоб екологічні потреби могли реалізувати свою активну роль.

Висновки з цього дослідження. Сільську територію можна розглядати як самоорганізуючу систему, яка об'єднує елементи, що можуть бути згруповані у підсистемні блоки: екологічний, економічний та соціальний. Аналіз взаємозв'язків елементів та їх характеристика дає змогу виділити зовнішні та внутрішні чинники, що можуть впливати на розвиток сільських територій. Найбільш активним чинником визнано цілеспрямовану економічну поведінку людей, на формування якої впливатимуть екологічні потреби. Подальші дослідження необхідно спрямувати на аналіз можливості застосування ринкових інструментів під час формування екологічних потреб, що продукуються у сільській місцевості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Прушківський В.Г., Колесников В.І. Теоретичні підходи до визначення сільських територій / В.Г. Прушківський, В.І. Колесников [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.problecon.com/problems-of-economy-2014-4_0-ра.
2. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3–9.
3. Карташев В.А. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 325 с.
4. Семенишин Х.М. Визначення поняття «сільські території»: соціально-економічний аспект / Х.М. Семенишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe.
5. Синергетика економічних систем / І.Г. Грабар [та ін.]. – Житомир, 2003. – 244 с.
6. Студинський В.А. Економічна поведінка в трансформаційній економіці / В.А. Студинський. – К. : Фенікс, 2010. – 264 с.